

СБ ОУН: ВИТОКИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Собчак Дмитро,

здобувач вищої освіти другого рівня
історичного факультету
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
e-mail: dsobchak63@gmail.com

Науковий керівник: **Старка Володимир,**

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України, археології
та спеціальних історичних галузей
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Після поразки УНР і ЗУНР боротьба за державну незалежність України продовжилася підпільними методами. Однією з найактивніших структур цього періоду стала Українська військова організація (УВО), що об'єднала колишніх офіцерів Армії УНР та УГА. Метою УВО було відновлення незалежності України шляхом збройної боротьби, саботажу та інформаційної, пропагандистської роботи [4].

З перших років існування організація активно розбудовувала мережі розвідки та контррозвідки. Попри початкові труднощі, після приходу до керівництва розвідкою Осипа Думіна, було сформовано ефективну мережу збору інформації в західноукраїнських землях. Основну увагу приділяли збиранню військових даних про Польщу: її армію, техніку, комунікації та оборонні ресурси [2].

Особливе місце в діяльності УВО посідала співпраця з іноземними спецслужбами. Найтісніші контакти налагодили з німецьким абвером, який надавав фінансову й матеріальну підтримку. Крім того, УВО підтримувала зв'язки з розвідками Литви, Японії, Великої Британії [3]. В обмін на розвіддані організація отримувала допомогу, вишкіл кадрів, зброю й вибухівку. Після призначення Крайовим комендантом УВО Юліана Головінського, розвідувальний референтура починає зазнавати суттєвих змін. На відміну, від Думіна, Головінський був переконаний, що «розбудова агентурної мережі виявилася надто коштовною, а робота на інтереси інших держав наносила підпіллю моральну шкоду» [6]. Тому за його керівництва Комендатурою, УВО починає спрямовувати свої сили на розбудову бойового апарату і досягнення політичних цілей, а не розвідці.

УВО також мала власні контррозвідувальні механізми. Було викрито низку агентів польської дефензиви, а в окремих випадках – здійснено їх фізичну ліквідацію. Створено «Дисциплінарний суд», що виконував

функції внутрішнього очищення від зрадників. Контррозвідка також впроваджувала своїх людей у ворожі структури з метою дезінформації [2].

3 лютого 1929 р. у Відні була заснована Організація Українських Націоналістів (ОУН), очолена Євгеном Коновальцем, а керівним органом став Провід українських націоналістів (ПУН). У наступні роки ОУН повністю інтегрувала Українську військову організацію (УВО). Хоча окремого підрозділу, що відповідав би виключно за розвідку, створено не було, цей напрям діяльності розвивався в межах інших референтур. Зокрема, підрозділ «конспіраційно-розвідного вишколення» функціонував у складі організаційної референтури, а розвідка політичного характеру була частиною політичної референтури. Крім того, в кожній «п'ятірці» юнацької мережі ОУН передбачалась наявність розвідника, якого умовно називали «двійкою» [1, с. 108].

Навесні 1932 р. після викриття Романа Барановського – колишнього бойового референта Крайової екзекутиви УВО, який виявився агентом польської поліції – керівництво ОУН було змушене посилити заходи безпеки. У липні того ж року було створено «контрольно-розвідчу» референтуру Крайової екзекутиви, яку спочатку очолив Ярослав Макарушка, а з 1933 р. – Олександр Пашкевич. Також на рівні Обласної екзекутиви почали формуватися «розвідницько-зв'язкові референтури», а на повітовому та районному рівнях – «розвідчі клітини». Розвиток розвідувальної мережі мав свої регіональні відмінності. Найбільш ефективно вона діяла на території Східної Галичини, особливо у прикордонних районах Тарнопільського воєводства. На Волині ситуація була дещо гіршою, і загалом, у північніших районах мережа розвивалася слабше.

Новим серйозним викликом стало вбивство Євгена Коновальця 23 травня 1938 р. агентом радянського НКВС [8]. Це поставило перед ОУН питання створення окремої контррозвідувальної структури. У лютому 1939 р. в межах Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях вперше запровадили посаду референта Служби безпеки (СБ). Проте невдовзі польська поліція почала масові репресії проти членів організації, що на певний час зупинило реалізацію цих планів.

Початок Другої світової війни став новим поштовхом для розвитку розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів українських націоналістичних організацій. У вересні 1939 р. з тюрем були звільнені численні ув'язнені поляками члени ОУН. Більшість із них одразу відновили свої організаційні зв'язки та приєдналися до визвольної боротьби.

Анексія Червоною армією східних воєводств Другої Речі Посполитої призвела до переміщення багатьох досвідчених кадрів ОУН до Генерал-Губернаторства, яке було під контролем Німеччини. В цей час, у грудні

1939 р. – на початку 1940 року, Микола Лебід відновив роботу Служби безпеки (СБ), створивши розвідувальний та контррозвідувальний відділи.

Під час розколу ОУН на мельниківців і бандерівців більшість членів СБ підтримали останніх, що суттєво вплинуло на результат протистояння. Завдяки рішучим діям СБ, бандерівці змогли не лише здобути ініціативу, а й фактично отримати лідерство серед українських націоналістичних сил [1, с.127].

На початку 1940 р. основним завданням СБ стала підготовка до боротьби з радянською владою. Для цього до західних областей УРСР невеликими групами нелегально надсилалися спеціалісти з розвідки та диверсійно-терористичної діяльності. Завдяки кадровому поповненню та розчаруванню населення радянською владою, мережа ОУН почала відновлюватися. Вона організовувалася за територіальним принципом і складалася з країв, областей, округ, повітів, районів, підрайонів, станичних та п'ятірок або трійок. Починаючи з рівня району, передбачалася посада розвідника, хоча не завжди вони були присутні. Часто станичними інформаторами керував розвідник ПЕ ОУН.

У цей період розвідувальна діяльність мала два основні напрямки: військовий (збір інформації про підрозділи Червоної армії та правоохоронні органи) і політичний (моніторинг радянсько-партійного активу, заходів влади, настроїв місцевого населення тощо). На основі зібраних даних ОУН розробляла «оперативні плани повстання», де визначалося співвідношення сил супротивників. Також працювали над створенням «Повстанського штабу», що мав включати розвідувальні, контррозвідувальні та поліцейські підрозділи. Однак через масові арешти організаторів ці плани не вдалося реалізувати. У цей час на території Генерал-Губернаторства СБ ОУН готувала інструкції для створення органів безпеки та народної міліції на звільнених від радянської влади землях Самостійної України.

Напередодні німецько-радянської війни змінився керівник СБ. Після II Великого Збору ОУН у квітні 1941 р. на цю посаду був призначений Микола Арсенич, який відіграв ключову роль у розвитку та становленні СБ. На початку німецько-радянської війни СБ активно брала участь у створенні місцевих органів влади, зокрема народної міліції, а також допомагала відправляти похідні групи ОУН на схід [6]. Мережа СБ формувалася влітку 1941 – 1942 рр., але через брак фахівців робота була непослідовною і зводилася здебільшого до організаційних заходів. Лише на початку 1942 р. ситуація почала покращуватись завдяки зменшенню репресій та активності німців на фронтах.

У цей період на Крайовому рівні СБ створювала відділи: слідчий, бойовий, технічний та «вишкільний», а на обласному рівні – референтів з розвідки та підготовки кадрів. На Волині та Західному Поліссі

розпочалося формування УПА, що призвело до значних змін у мережі СБ. У Галичині та інших регіонах створювались боївки, а на Волині і Поліссі – запілля УПА, що включало різні ланки СБ.

Навесні 1943 р. мережа СБ у Галичині була розширена до повітового рівня, а на Волині та Поліссі створювалися структури з бойовими, розвідувальними та контррозвідувальними підрозділами. Восени 1943 р. було введено подвійне підпорядкування референтів СБ – як керівникам мережі, так і територіальним провідникам ОУН.

Першою проблемою переходу фронту пережила мережа СБ ОУН Лівобережної України. Частина співробітників влилася до радянських партизанів, інші легалізувалися або повернулися до Західної України. На Волині й Західному Поліссі були значні втрати, але менші, ніж у підрозділах УПА-Північ. У 1944 р. на Галичині розпочалося відновлення та посилення мережі СБ. Восени 1944 р. багато підпільників стали легальними, а СБ скоротила підрозділи. У 1945 р. реорганізували структуру СБ, зробивши її уніфікованою на всіх теренах України.

Зимою 1945–1946 рр. підпілля ОУН зазнало значних втрат через операцію «Велика блокада» (20 % керівного складу, 30 % рядового). Відтоді основну увагу приділяли боротьбі з агентурою, структура СБ залишалася територіальною. Взимку 1946–1947 рр. втрати продовжувалися, що спричинило нестачу кадрів. 21 січня 1947 р. загинув шеф СБ Микола Арсенич. У 1947 р. СБ перебрала функції господарської референтури, конспіруючи матеріальне забезпечення. ОУН також намагалася розширити вплив на схід, відправляючи кадри через СБ до Житомирської та Кам'янець-Подільської областей. Наприкінці 1951 р. нестача кадрів змусила заміщати теренових провідників референтами СБ. Останні також створювали осередки в таборах ГУЛАГу, де їхня СБ боролася з агентами адміністрації та брала участь у акціях непокорі.

Служба безпеки Закордонного центру ОУН (СБ ЗЦ ОУН) була створена в серпні 1945 р. Вона підпорядковувалась Бандері та Ленкавському, діяла в Баварії, зокрема у таборах для переміщених осіб. Згодом організація була посилена, створено референтури при Теренових проводах ЗЦ ОУН. У 1946 р. назву змінили на Закордонні частини (ЗЧ) ОУН, а структура СБ була розширена. У 1951 р. шефом СБ став Іван Кашуба. Після загибелі Бандери в 1959 р. керівником став Степан Ленкавський. У 1968 р. організація змінила назву на ОУН, а в 1980-х рр. продовжувала працювати з АБН. Після незалежності України діяльність колишніх есбістів стала легальною, і вони займалися громадською діяльністю, протидією проросійським організаціям та розбудовою націоналістичних молодіжних структур [6].

Також варто згадати про «мельниківську» СБ ОУН. Створення розвідувальних та контррозвідувальних органів ОУН(м) розпочалося у лютому 1940 р. після відокремлення бандерівців. Мельниківці створили

розвідувальну референтуру на чолі з Ярославом Гайвасом, а в березні 1941 р. – контррозвідувальну підреферентуру для боротьби з бандерівською агентурою [7].

У 1941 р. розпочалася розбудова територіальної мережі органів Безпеки ОУН(м), зокрема в Кременеччині та на територіях східніше від Збруча. Однак через німецькі репресії та співпрацю з окупантами, мережа розвивалася повільно, і референтура Безпеки не діяла скрізь. Мельниківці не змогли ефективно протистояти СБ ОУН, і до літа 1943 р. зазнали поразки. Їхні підрозділи на півдні Волині були оточені та приєднані до УПА, після чого конфлікт між бандерівцями та мельниківцями завершився.

У післявоєнний період розвідувальні органи ОУН(м) продовжили діяльність у західних осередках діаспори. У 1945 р. був створений «Крайовий провід», який займався розбудовою підпільної мережі в Західній Україні. Мельниківці співпрацювали з контррозвідкою США, створюючи мережу контактів у Польщі. У 1970-х рр. вони поступово відмовились від нелегальної діяльності на користь культурно-просвітницької роботи.

Висновки. СБ ОУН була одним з найважливіших факторів, які вплинули на можливість Організації тривало вести підпільну боротьбу. Попри це, усі проблеми та конфлікти, які були всередині ОУН чи були пов'язані з нею, не могли не впливати на діяльність Служби Безпеки. Внутрішні розбіжності в націоналістичному русі не могли сприяти ефективній боротьбі проти німецьких, польських та радянських владних і силових структур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. Київ: Генеза, 2006. 408 с.
2. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів / Д. Веденєєв, В. Єгоров. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1/2(6/7) 1998, 2–4 (13–15). 2000.
3. Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 – поч. 1930-х рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. 5. С. 142–152. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2000_5_142_
4. Сурма. Жовтень-листопад. 1928.
5. Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ / Степан Мудрик-Мечник. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. 123 с.: іл.
6. Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій 1921–1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Національний університет «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України, Острог, 2021. 650 с.
7. Книш З. Розбрат: спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 рр. Торонто: Срібна Сурма, б. р. С. 254, 371.
8. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1: 1920–1939. 522 с.